

Νέα Ελληνικά/Νεοελληνική Γλώσσα ,

Συνεξέταση Νεοελληνικής Γλώσσας – Λογοτεχνίας: Λειτουργίες της γλώσσας – Δήλωση/συνυποδήλωση

Η βασική διάκριση στους τρόπους με τους οποίους λειτουργεί η γλώσσα είναι η ακόλουθη: ο ένας αφορά τη λογική μας (αναφορική λειτουργία) και ο άλλος αφορά τις συγκινήσεις μας (ποιητική λειτουργία). Η διάκριση αυτή προτείνεται από τον Richards και την ακολουθεί και ο Γ. Σεφέρης στις “Δοκιμές” του.

Ένας απ’ τους πιο διάσημους γλωσσολόγους του αιώνα μας, ο Ρώσος Roman Jakobson, ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τη μελέτη και την ανάλυση της επικοινωνίας. Συγκεκριμένα, μελέτησε τις ποικίλες μορφές επικοινωνίας στις οποίες συμμετέχουμε όλοι καθημερινά και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι για να έχουμε μια πλήρη επικοινωνιακή πράξη, είναι απαραίτητοι έξι παράγοντες:

- α) ο πομπός ή αποστολέας, που εκπέμπει το μήνυμα,
- β) ο δέκτης ή παραλήπτης, που δέχεται το μήνυμα,
- γ) το ίδιο το μήνυμα που στέλνει ο πομπός στο δέκτη,
- δ) τα συμφραζόμενα, δηλαδή το συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς (context) (λεκτικό ή κοινωνικό), εντός του οποίου συντελείται η επικοινωνιακή πράξη,
- ε) η επαφή ή το κανάλι, (φυσικός δίαυλος και ίσως ψυχολογική σύνδεση !’ contact), δηλαδή κάποιο είδος σύνδεσης, το οποίο είναι απαραίτητο για την εξασφάλιση της επικοινωνίας (π.χ. τηλέφωνο, λόγος προφορικός ή γραπτός κτλ.),
- στ) τον κώδικα, δηλαδή τη γλώσσα —με την ευρεία έννοια— της επικοινωνίας, που πρέπει να είναι κοινή για τον πομπό και το δέκτη (π.χ. τα ελληνικά ή οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη γλώσσα, τα σήματα μορς ή τα φωτεινά σήματα, κάποια ειδική ορολογία, συγκεκριμένες κινήσεις κτλ.).

Ο Jacobson διακρίνει έξι λειτουργίες της γλώσσας:

- **Η αναφορική ή δηλωτική:** όταν η επικοινωνία αφορά βασικά το πλαίσιο αναφοράς (μετάδοση πληροφοριών). Είναι σχετική με το θέμα και αναφέρεται στην αντίληψη που έχουμε για τον πραγματικό κόσμο. Αντιστοιχεί στα συμφραζόμενα, τα οποία πρέπει να είναι γνωστά τόσο στον πομπό όσο και στο δέκτη, προκειμένου να υπάρξει επικοινωνία. Παράδειγμα: *Το ισόπλευρο τρίγωνο είναι ένα ευθύγραμμο σχήμα που έχει τις τρεις πλευρές και τις τρεις γωνίες ίσες μεταξύ τους.*
- **Η συναισθηματική/συγκινησιακή,** όταν αποκαλύπτεται άμεσα η διάθεση του πομπού σχετικά με όσα λέει, άρα το κέντρο βάρους της επικοινωνίας είναι ο πομπός. Είναι σχετική με τον πομπό(ή αποστολέα) και εκφράζει τα συναισθήματά του ή τις απόψεις του για την πράξη της επικοινωνίας (τυπικό παράδειγμα τα επιφωνήματα του ομιλητή), π.χ. *Ομορφή που είναι η άνοιξη!*
- **Η βουλητική:** οπότε η επικοινωνία αποσκοπεί στον δέκτη, για να επιδράσει σε αυτόν με επίκληση, παράκληση, ικεσία, προσταγή κτλ π.χ. *Άνοιξε το παράθυρο να μπει η άνοιξη.* Αφορά στις αντιδράσεις του δέκτη/παραλήπτη απέναντι στην πράξη της επικοινωνίας, σε σχέση βέβαια και με τις διαθέσεις του ομιλητή. Η καθαρότερη γραμματική έκφραση της λειτουργίας αυτής βρίσκεται στην προστακτική, στην κλητική αλλά και στην υποτακτική (η

απόχρωση στην έκφραση της λειτουργίας, αν δηλαδή εκφράζει προσταγή ή ικεσία κ.ο.κ. καθορίζεται από τη σχέση πομπού και δέκτη στη συγκεκριμένη περίπτωση).

- **Η φατική ή επαφική:** είναι σχετική με τον αγωγό και σκοπεύει στον έλεγχο της μεταφοράς του μηνύματος, π.χ.
Γύρισε το μηδέν. Δε σ' ακούω. Εσύ μ' ακούς; Αντιστοιχεί στην επαφή (ή κανάλι) και δίνει στον πομπό και το δέκτη τη δυνατότητα να ελέγχουν αν αυτή εξακολουθεί να υφίσταται ή έχει διακοπεί (δείγματα φατικής λειτουργίας σε μια συνομιλία είναι τα διάφορα «ναι...ναι», «μμ...μμ», φράσεις όπως «άκου να δεις...» κτλ.)
- **Η μεταγλωσσική:** είναι σχετική με τον κώδικα και μιλάει γι' αυτόν (όταν ελέγχεται ο ίδιος ο κώδικας, δηλαδή η γλώσσα, όχι μόνο σε επίπεδο επιστημονικού λόγου αλλά και σε επίπεδο καθημερινής επικοινωνίας). Ο λόγος εδώ χρησιμεύει για να μιλήσει για τον ίδιο το λόγο, π.χ.
Αντωνυμίες λέμε τις λέξεις που χρησιμοποιούνται στη θέση ονομάτων.
Αντιστοιχεί στον κώδικα τον οποίο χρησιμοποιούν ο πομπός και ο δέκτης και τους βοηθά να τον ελέγχουν ή και να τον ρυθμίζουν (δείγματα μεταγλωσσικής λειτουργίας σε μια συνομιλία είναι οι φράσεις «δεν κατάλαβα», «τι εννοείς», «κατάλαβες;» κτλ.).
- **Η ποιητική λειτουργία:** όταν η εστίαση γίνεται στο μήνυμα και στη μορφή του χάριν του ίδιου του μηνύματος. Δεν πρέπει να περιορίσουμε την ποιητική λειτουργία στην ποίηση, όπου φυσικά αποτελεί την κυρίαρχη λειτουργία. Είναι σχετική με το μήνυμα. Παράδειγμα:

*Στο περιγιάλι το κρυφό
κι άσπρο σαν περιστέρι
διψάσαμε το μεσημέρι
μα το νερό γλυφό.*

Μπορούμε να πούμε ότι, γενικά, έχουμε το α' ρηματικό πρόσωπο για τον πομπό, άρα για τη συγκινησιακή λειτουργία, το β' πρόσωπο για το δέκτη, άρα για τη βουλητική λειτουργία, το γ' πρόσωπο για αυτό που γίνεται λόγος, άρα για την αναφορική λειτουργία της γλώσσας.

Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι σε κάθε περίπτωση επικοινωνίας δεν υπάρχει μία μόνο “καθαρή” λειτουργία της γλώσσας· υπάρχει συχνά μείξη λειτουργιών. Βέβαια, μία λειτουργία είναι εντονότερη, κυρίαρχη σε κάθε περίπτωση.

Αυτά σημαίνουν ότι η γλώσσα λειτουργεί με πολλούς τρόπους, γιατί πολλές είναι και οι ανάγκες του ανθρώπου. Δείχνει κι αυτό τη δύναμή της. Από τους τρόπους αυτούς οι λογοτέχνες και οι γλωσσολόγοι επισημαίνουν κυρίως δύο: «τον έναν που αφορά το λογικό μας, και τον άλλο που αφορά τις συγκινήσεις μας» (Γ. Σεφέρης). Στην πρώτη περίπτωση οι γλωσσολόγοι μιλούν για **αναφορική λειτουργία** της γλώσσας, στη δεύτερη για **ποιητική λειτουργία**. Στην **αναφορική** λειτουργία η πράξη επικοινωνίας αναφέρεται κυρίως στον πραγματικό κόσμο ή στην αντίληψη που έχουμε γι' αυτόν· παράδειγμα:

- *Οι κλέφτες του '21 δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνον
τη φωτιά της μάχης, είχαν να αντιμετωπίσουν κι άλλους εχθρούς:
την πείνα, τη δίψα, το βαρύ χειμώνα στα βουνά.*

Στο παράδειγμα αυτό κατά την επικοινωνιακή πράξη **ο δέκτης του μηνύματος** δέχεται κάποια πληροφορία σχετική με τη ζωή και τους αγώνες των κλεφτών. Η γλώσσα παρουσιάζει μια πραγματικότητα και την αντίληψη που έχει γι' αυτήν **ο πομπός**

Στην **ποιητική λειτουργία** η πράξη επικοινωνίας αναφέρεται κυρίως στον εαυτό της, στο ίδιο το μήνυμα, και μάλιστα στη μορφή του. Παράδειγμα: οι κλέφτες του '21

- *Χιόνι έτρωγαν, χιόνι έπιναν και στη φωτιά βαστούσαν.*

Στο δεύτερο παράδειγμα την προσοχή του δέκτη δεν την ελκύει τόσο η πληροφορία που φέρνει το μήνυμα, όσο **το ίδιο το μήνυμα για τη μορφή** που παίρνει. Το κέντρο βάρους δεν το έχει η πληροφόρηση αλλά το ίδιο το μήνυμα για τη μορφή που παίρνει: ήχοι λέξεων, συνυποδηλώσεις, συνηχήσεις, μέτρο, ρυθμός, στίχος, στροφή κτλ. Οι λογοτέχνες δηλαδή και μάλιστα οι ποιητές, για να εκφραστούν, πλάθουν μέσα στην ευρύτερη γλώσσα μια δική τους γλώσσα που έχει τους δικούς της νόμους και διέπεται από τη δική της «Ποιητική Γραμματική». *Η γλώσσα τότε αφήνει τον πεζό της βηματισμό και πιάνει τον ποιητικό χορό, για να χορέψει με το χορό της συγκίνησης*, όπως είπε ο P. VALERY, ο οποίος παρομοίασε την ποίηση με το χορό και τον πεζό λόγο με το περπάτημα, θέλοντας έτσι να εκφράσει το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η γλώσσα σε καθένα από τα δύο αυτά είδη του λόγου (Γ. Μπαμπινιώτης, «Γλωσσολογία και λογοτεχνία», Αθήνα, 1986, σ. 162).

Συνήθως η καθημερινή πράξη επικοινωνίας περιέχει περισσότερες από μια λειτουργίες, μία όμως είναι η κυρίαρχη κάθε φορά.

Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι το ίδιο το μήνυμα δεν αλλάζει· το παράδειγμα είναι το ίδιο· έχουμε δύο διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος: την πρώτη φορά παρέχει στο δέκτη πληροφόρηση κυρίως, ενώ τη δεύτερη του προσφέρει την ίδια του τη μορφή για αισθητική απόλαυση. Η γλώσσα λειτούργησε με δύο τρόπους: τη μια φορά με το λογικό τρόπο και την άλλη με το συγκινησιακό.

Σχετικά με τη **δηλωτική και συνυποδηλωτική χρήση** των λέξεων, χρήσιμες είναι οι πληροφορίες που δίνονται στο σχολικό βιβλίο *Γλωσσικές Ασκήσεις για το Γενικό Λύκειο*, Ενότητα: Α' «Από τις σημασίες των λέξεων»: 5. Κυριολεξία – Μεταφορά – Πολυσημία των λέξεων:

Κάθε λέξη γεννιέται με μια μονάχα σημασία, την αρχική (την κύρια) σημασία της. Με τον καιρό, όμως, με το άνοιγμα στο χρόνο και στο χώρο και με τη χρήση της η αρχική αυτή σημασία μεταχρωματίζεται, αποκτά δηλαδή διάφορες σημασιολογικές αποχρώσεις, χωρίς ωστόσο να απολέσει τον αρχικό της σημασιολογικό πυρήνα. Η λέξη *φύλλο* π.χ. χρησιμοποιήθηκε στην αρχή για να δηλώσει το γνωστό μέρος του φυτού (*το φύλλο του δέντρου, τα φύλλα της μηλιάς*). Σιγά σιγά, όμως, απέκτησε και άλλες παραπλήσιες σημασίες, γιατί συνδέθηκε με πράγματα/αντικείμενα τα οποία είχαν κάποιο κοινό γνώρισμα με τα φύλλα των δέντρων. Έτσι λέμε: *τα φύλλα του βιβλίου, «Δύο φύλλα έχει η καρδιά», τα φύλλα της πόρτας, το θυρόφυλλο, άνοιξε το φύλλο για να κάνει πίτα*. Οι νεότερες αυτές σημασιολογικές αποχρώσεις (ή και σημασίες) της λέξης *φύλλο* ονομάζονται από την παραδοσιακή γλωσσολογία δευτερεύουσες ή μεταφορικές σημασίες (Αχ. Τζάρτζανος).

Η νεότερη γλωσσολογία σε ανάλογες περιπτώσεις κάνει λόγο για δήλωση και συνυποδήλωση. Με τον όρο δήλωση δηλώνει το αρχικό σημασιολογικό φορτίο μιας λέξης, το σημασιολογικό φορτίο δηλαδή με το οποίο τα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας έχουν «συμφωνήσει» να φορτίσουν τη συγκεκριμένη λέξη. Έτσι π.χ. η λέξη *μαύρος* δηλώνει τον γνωστό χρωματισμό (*ο κόκορας είναι μαύρος*) που χαρακτηρίζεται από το γνώρισμα της σκοτεινότητας και που η κοινότητα συμφώνησε και αποδέχτηκε σιωπηλά.

[Λέγοντας «δήλωση», λοιπόν, εννοούμε τη συγκεκριμένη σημασία μιας λέξης ή φράσης, που είναι κοινή για όλους τους χρήστες μιας γλώσσας και έχει καταγραφεί στα λεξικά. Ωστόσο, η γλώσσα δε λειτουργεί με τρόπο τόσο απλό και ξεκάθαρο. Όπως έχει διαπιστωθεί από τη γλωσσολογία, κάθε λέξη ή φράση «κουβαλά» μαζί της μια ολόκληρη σειρά από συνειρμούς, εντυπώσεις, εικόνες, συναισθήματα κτλ., στοιχεία τα οποία διαφέρουν από άτομο σε άτομο και είναι ανεξάρτητα ή ακόμη και σε αντιδιαστολή με τη δηλωτική σημασία μιας λέξης. Αυτές είναι οι λεγόμενες *συνδηλώσεις* ή *συνδηλωτικές σημασίες*. Για παράδειγμα, η λέξη «νησί» που αναφέραμε παραπάνω, για πολλούς ανθρώπους συνδυάζεται με έννοιες όπως «ήλιος», «θάλασσα», «παραλία», «καλοκαίρι», «διακοπές», ενώ για άλλους ενδεχομένως οι συνδηλώσεις είναι «μοναξιά», «απομόνωση», «έλλειψη επικοινωνίας» κτλ. Με την ίδια λογική, η δηλωτική σημασία της λέξης «μητέρα» είναι «γονέας θηλυκού γένους»· όμως η ίδια αυτή λέξη έχει και συνδηλωτικές σημασίες, που για τους περισσότερους ανθρώπους είναι «ζεστασιά», «αγάπη», «ασφάλεια», «ανατροφή» κτλ.]

Με τον όρο συνυποδήλωση η νεότερη γλωσσολογία δηλώνει τις ιδιαίτερες σημασιολογικές αποχρώσεις (ή και σημασίες) που μπορεί να αποκτήσει το αρχικό σημασιολογικό φορτίο μιας λέξης και που έχουν σχέση με κάποιες γλωσσικές περιστάσεις ή με τις εμπειρίες κάποιων ομιλητών. Στην περίπτωση αυτή το *μαύρο χρώμα* μπορεί να δηλώνει κατά συνειρμικό τρόπο «τα μαύρα χρόνια ενός πολέμου» ή τον φασισμό. Αυτό σημαίνει ότι το περιεχόμενο της λέξης παραπέμπει σε μια ιστορική περίοδο ή σε ένα ολοκληρωτικό καθεστώς, συνδεδεμένο έτσι με την ιστορία ή την πολιτική. Εκείνο, βέβαια, που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι η συνυποδήλωση συνδέεται με τη συγκινησιακή χρήση της γλώσσας, αφού *συν-κινείται* από (και με) τη δήλωση, η οποία με τη σειρά της ακούγεται μέσα στη *συνυποδήλωση*.

Πάντως, όπως και αν εξετάσουμε τη σημαντική της λέξης, είτε με το φακό της παραδοσιακής γραμματικής είτε με το φακό της νεότερης γλωσσολογίας, καταλήγουμε στην ίδια διαπίστωση: στο κέντρο της λέξης υπάρχει ένας αρχικός σημασιολογικός πυρήνας, ο οποίος μεταβάλλεται και ιριδίζει αποκτώντας, ανάλογα με τις περιπτώσεις / περιστάσεις, ποικίλες σημασίες, χωρίς ωστόσο να χάνει τα αρχικά / βασικά σημασιολογικά του γνωρίσματα. Σύμφωνα μ' αυτά θα μπορούσαμε να εξεικονίσουμε τη λέξη με κύκλο, του οποίου το κέντρο κατέχει η βασική σημασία της, ενώ πέρα από αυτό και ως την περιφέρεια του κύκλου ιριδίζουν οι ποικίλες αποχρώσεις που παίρνει αυτή η (βασική) σημασία.

Σύμφωνα με τα γλωσσικά δεδομένα θα μπορούσαμε να πούμε ότι μια λέξη σημασιολογικά:

- *Πλαταίνει*, ανοίγει δηλαδή και αγκαλιάζει περισσότερες από την αρχική περιπτώσεις, που τυχαίνει να έχουν κάτι κοινό με την αρχική σημασία της.

Έτσι η λέξη *δόντι* επεκτείνει την αρχική της σημασιολογική φόρτιση (δόντι ανθρώπου ή ζώου) και αλλού, ώστε να λέμε: *το δόντι του χτενιού, τα δόντια της φαγάνας, το δόντι του γκρεμού, το πολιτικό δόντι* στην περίπτωση του πολιτικού μέσου.

- *Στενεύει*, κλείνει δηλαδή σημασιολογικά και σημαίνει ένα μόνο από τα πολλά και ποικίλα ομοειδή όντα που εξέφραζε. Η λέξη *ποιητής*, π.χ., ενώ δήλωνε καθέναν που κατασκευάζει (ποιεί) κάτι (ποιητής όπλων), τώρα περιορίστηκε σημασιολογικά και δηλώνει τον γνωστό μας ποιητή (αυτόν που γράφει ποιήματα).
- *Χειροτερεύει*, φθείρεται δηλαδή η σημασία της και δηλώνει κάτι κακό, ενώ αρχικά δήλωνε κάτι καλό, αποκαλύπτοντας έτσι και την ηθική της κοινωνίας που τη χρησιμοποιεί. Η λέξη *αγαθός*, π.χ., κατάντησε να σημαίνει τον αφελή, τον κουτό, ενώ κατά την αρχαιότητα σήμαινε τον γενναίο. Είναι φανερό ότι οι γενναίοι γίνονταν, εξαιτίας της ανωτερότητάς τους, αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους άλλους...
- *Καλυτερεύει* (η σημασία), βελτιώνεται δηλαδή η σημασία μιας λέξης και γίνεται καλύτερη από την αρχική της. Η λέξη *λέσχη* π.χ., η οποία, ενώ σήμαινε «άντρονληστῶν», σημαίνει σήμερα το χώρο όπου συναντώνται τα μέλη κάποιας κοινωνικής ομάδας (λέσχη δημοσίων υπαλλήλων / αξιωματικών κτλ.).

Πιθανές ερωτήσεις και απαντήσεις:

1. Να αποδώσετε με ισοδύναμες (νοηματικά) λέξεις ή φράσεις τα υπογραμμισμένα σημεία όπου ο λόγος χρησιμοποιείται μεταφορικά. Στο κείμενο του συγκεκριμένου πολιτικού λόγου υπάρχουν αρκετές λέξεις με μεταφορική σημασία.
2. Σας δίνονται παρακάτω ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα. Προσπαθήστε να αντικαταστήσετε τις υπογραμμισμένες λέξεις, που έχουν μεταφορική σημασία, με άλλες αντίστοιχες λέξεις ή φράσεις, που έχουν κυριολεκτική σημασία. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορείτε ενδεχομένως να αναδιατυπώσετε όλη τη φράση... Να αναφερθείτε στη σημασιολογική διαφορά των υπογραμμισμένων λέξεων φέρνοντας κάποια παραδείγματα.
3. Σημειώστε λέξεις και φράσεις του κειμένου που χρησιμοποιούνται από τον συγγραφέα μεταφορικά (συνδηλωτικά).
4. Ο ... χρησιμοποιεί μεταφορικό λόγο στο κείμενο του.
Να εντοπίσετε στο κείμενο κάποια παραδείγματα. Τι πετυχαίνει ο συγγραφέας με τη χρήση του μεταφορικού λόγου και των εικόνων; Ποια συναισθήματα προκαλεί στον αναγνώστη;
5. α) Για καθεμία από τις υπογραμμισμένες λέξεις να γράψετε δύο προτάσεις ή δύο περιόδους: στη μία να χρησιμοποιείται η λέξη δηλωτικά (κυριολεκτικά) και στην άλλη συνυποδηλωτικά (μεταφορικά). [Μπορείτε να διαφοροποιήσετε τα ουσιαστικά ως προς την πτώση και τον αριθμό, και τα επίθετα και τη μετοχή ως προς το γένος, την πτώση και τον αριθμό.] β) Να αιτιολογήσετε την εκτεταμένη χρήση της συνυποδήλωσης στις παραγράφους αυτές συνδέοντας τις παρατηρήσεις σας με τον επιδιωκόμενο από τον δοκιμογράφο σκοπό και το γραμματειακό είδος του κειμένου.
6. Να αναγνωρίσετε τη λειτουργία της γλώσσας του κειμένου και να αιτιολογήσετε την επιλογή του συγγραφέα / ή και τι πετυχαίνει με αυτή;

7. Να αναγνωρίσετε ποιες λέξεις από τις παρακάτω χρησιμοποιούνται με τη δηλωτική και ποιες με την συν-υποδηλωτική τους σημασία.
8. Να χρησιμοποιήσετε τις παρακάτω λέξεις με τη δηλωτική τους / ή την συν-υποδηλωτική τους σημασία.

Βιβλιογραφία:

1. Έκθεση Έκφραση Α΄ Λυκείου, Βιβλίο Καθηγητή, σ.28
2. Σχολικό βιβλίο, Νεοελληνική Γλώσσα, Α΄ Λυκείου
3. ΚΕΓ – Πύλη για την ελληνική γλώσσα
4. Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων
5. *Γλωσσικές Ασκήσεις για το Γενικό Λύκειο*, Ενότητα: Α΄ «Από τις σημασίες των λέξεων».

*Αρης Ιωαννίδης**

Φιλολόγος